

FORDÍTÁSI HIBÁBÓL ARCHAIZÁLÓ NYELVI ESZKÖZ

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. Jól tudjuk, hogy korai nyelvemlékeinken erősen érződik a latin nyelv hatása. Bár az ómagyar és középmagyar kori élő nyelv szerkezetei, nyelvi formái átszillognak ezeken a tolmácsolásokon is, nyelvezetüket jelentős mértékben megszabja a fordítók, kompilálók előtt fekvő latin forrásszöveg nyelvi felépítése.

Első szövegemlékeinkben: a latin sermo-t szabadon átdolgozó Halotti Beszédben vagy az Ómagyar Mária-Siralomban — amely a mintául szolgáló latin planctus-t helyenként szó szerint, többnyire azonban csak a tartalmát követve költi át — éppúgy találunk olyan szóalakokat, amelyek csak idegen hatásra kerülhettek ezekbe a szövegekbe, mint a magyar nyelvű kódexekben. Latinizmusként került feltételes módba felszólító mód helyett a HB. *eneyc* szava, felszólító tárgyi mellékmondat állítmányaként. Az ÓMS. *kynzaßfal* szavát is a latin szöveg gondatlan fordítása magyarázza meg:

Tuled ualmun	Morte beate
de num ualallal,	Separor a te,
hul yg <i>kynzaßfal</i>	Dummodo nate
Fyom halallal	Nunc <i>crucieris</i> .

MÉSZÖLY (Az Ó-Magyar Mária-Siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata 40) e szöveg kritikus szaváról — azt bizonyítva, hogy olvasata nem lehet 'kínzással' — így nyilatkozik: „A latin énekben éppen *crucieris* van, tehát annak megfelelőjéül a magyar énekben ezt várhatjuk: *kínzással*” — tegyük hozzá: latinizmusként, téves fordításként, mintha a latin coniunctivus főmondatban szerepelne.

A Bécsi Kódexben hemzsegnék az ilyen módtévesztések. A feltételes módú igealakok jelentős része téves használatú a magyar szempontjából: gyakran felszólító, ritkábban kijelentő mód helyett állnak. HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 261) szerint „...e kezdetleges állapotban minden gond és találékonyság az egyes szó visszaadására irányul: aki fordít, az nem író, nem stílművész, hanem csak »magyarázó«, glosszázó; ennél fogva kitermel új szavakat képzés, összetétel által, lefoglal régieket új, átviteles jelentésre: tehát vég nélkül gyarapíthatja a szókincset: — amit azonban készen kap az idegen nyelvből: az egyes szavak rendjét, viszonyítását, mondatná fűzését, a mondatok, majd egész szakaszok egymásba kapcsolását, vissza és előre utalását: azt gondolkodás nélkül átveszi, elfogadja”. Igen gyakran nem értelem szerint fordítanak tehát, hanem a legszorosabb értelemben szó szerint, szinte szavanként. Ha olyan mellékmondat van a forrásukban, amely csak a *consecutio temporum* miatt mutat coniunctivust, a *praesenst* éppúgy felszólító s a *praeteritumot* éppúgy feltételes móddal fordítják, mintha főmondatban

szerepelne, tehát a nagyobb összefüggést valóban olykor az értelmetlenségig elhanyagolva — talán olykor maguk sem értve — ragaszkodnak a latin eredeti minden betűjéhez. A bőséges példaanyagból emeljünk ki egyet, de azt vizsgáljuk meg a későbbi fordításokban is:

„Es mikő kizálnac pazālolaita mēggakzoltuolna· 4 9 pazālolaita zērēt foc zēp zvēc hozattatnanac Sufaba 4 Eggeus mēddonē adattatnanac Efter 4 égēb lañoc közöt 9nēki adattat[na]nec hog nēmbēziēc zamaba [adattatnēc] taztatnēc (9) ki kellētēc 9nēki 4 malasztot lēlē 9 zemēlē elōt hog nēmbēzi ēkēs 9ltōzētēt adna hamar 9nēki 4 9 rēzeit neki adna 4 hēt dzağalatufjēğ lañokat kizálnac hazabol Es mēd 9t 4 mend 9 zolğaloit ēkēfen mēğ9ltōzētēnē 4 felmagasztatna (10) ki nem akaza nēki [ēngēd] mēgiēlētēni 9nēpēt 4 9 hazaiat mēzt Mardochēus pazālołtuala nēki hog ēz allatzol mēdēnēst9l vēztēglēnē” (BK. 51—52). Ennek az összefüggő szövegrésznek első részében négy olyan feltételes módú igét találunk, amelyek kijelentő módú igealak helyett került a szövegbe: ’meggyakrolt’, ’hozattatnak’, ’adattatnak’, ’adattaték’ helyett; az első három időhatározó mellékmondat állítmányaként, főmondatuk állítmánya pedig minden bizonnyal analógiásan. Ezt elárulja a latin eredeti: „Cumque percrebuisset regis imperium, et iuxta mandatum illius multae pulchrae virgines adducerentur Susan, et Egeo traderentur eunuchis: Esther quoque inter ceteras puellas ei tradita est” (Eszter II, 8). A magyar szöveg további részében felszólító módú alakok volnának helyénvalók — lévén célhatározó, illetőleg felszólító tárgyi mellékmondatok állítmányai —: ’tartassék’, ’adja’, ’megöltöztesse’, ’felmagasztassa’, ’veszteljen’; ezeket helyettesíti a feltételes mód: „(Esther quoque inter ceteras puellas ei tradita est), ut servaretur in numero feminarum. (9) Quae placuit ei, et invenit gratiam in conspectu illius. Et praecepit eunuchis, ut acceleraret mundum muliebrem, et traderet ei partes suas, et septem puellas speciosissimas de domo regis, et tam ipsam, quam pedissequas eius ornaret atque excoleret. (10) Quae noluit indicare ei populum et patriam suam; Mardochaeus enim praeceperat ei, ut de hac re omnino reticeret” (Eszter II, 8—10). Hogy mennyire küszködött a fordító a latin szöveggel, azt az is mutatja, hogy a 9. vers második összetett mondatának főmondata ki is maradt a fordításból: az „Et praecepit eunuchis” megfelelőjét nem találjuk a magyarban, így még zavarosabb, s még kevésbé érthető, hogyan kerül bele feltételes mód. Az elemzett szövegrész a későbbi fordításokban is hasonlóan téves igemódalakokkal található meg. A tévedések száma szövegenként változó, de minden későbbi fordítás megfelelő helyén találunk belőlük legalább kettőt-hármat, csak az egészen késői, XX. századi modernizált szövegek mentesek tőlük.

A fenti részletet Senczi Molnár Albertnél — Károli Bibliájának 2. kiadásában — a következőképpen találjuk: „Lőn pedig mikor az király paranczolattya és végezése kihirhedett volna, és nagy foc leányoc gyűytetnēnc az király lakó helyébe Susánba, az Hegainac keze alá, akkor felvitetēc Eftheris az király házába, Hegainac az afz/zonyi állatoknac őrizőjēnc kezébe. Es tettzēc az az leány az Hegainac, és kedves vala nála, annakokáért fiete ő néki tifzta ruhat adni, és az ő táplálására való rēzfēt kiadni, és hēt tifztes fzolgáló leányokat ada néki az királ’ házából, és vivē őtet és az ő fzolgáló leányit az afz/zonyóknac fzép házába. Meg nem monda Efther az ő nemzetségét, fem attyafiait: mert Mardochēus meghatta vála néki, hogy meg ne mondaná” (Senczi Molnár Albert: Szent Biblia 441; 1608-ból. Még az 1747-ből való kilencedik kiadásban is így fordulnak elő a kiemelt igék, bár egyéb szövegtől való különbségek bőven vannak benne).

Kevesebb a hiba Komáromi Csipkés György szövegében:

„És lön hogy midön a' Király parantsolattya és végezése *ki-hirhedett volna*, és midön fok leányok *gyűjtetnének* a' királyi városba Sufánba, az Hégainak kezéhez; felvételék Eftther-is a' Király házába, Hégainak az afzfzonyok örizőjének kezéhez. És tették az a' leány az ő szemei előtt, és kedvet nyere az ő szemei előtt, és fiete az ő leányi öltözetét, és az ő táplálására való részét ki-adni ő néki, és hét illendő leányokat adni néki a' Király házából, és el-változtatá ötet, és az ő leányit jó állapotra az afzfzonyok házába. Meg-nem mondotta Eftther az ő népét és nemzetségét, mert Márdochéus meg-hagyta vólt néki, hogy meg-ne mondyad.” (Komáromi Csipkés György: Magyar Biblia 611; 1685-ből). Itt az utolsó állítmány helyesen, felszólító módban áll. Ebben a fordításban már inkább csak az időhatározó mondatokban fordulnak elő módtévesztések.

Az imént idézett szövegekkel nem áll kapcsolatban Káldi György. 1625-ben megjelent fordításában szinte annyi a módtévesztés, mint a BK.-ben volt: „És mikor *kihirhedett volna* a' király parancholattya, és az ő hagyása-szerént fok szép szűzek *hozattatnának* Sufánba, és Egeus komornik kezéhez *adatnának*; Eftter-is a' több leányzók-között kezéhez adaték, hogy az afzfzonyok *számában tartatnék*. Ki tetfzék néki, és kedvet találá az ő színe-előtt. És paranchola egy komorniknak, hogy *fietne* az afzfzonyi ékefféggel, és *adná-ki* néki az ő részeit, és hét igen szép leányzókat a' király házából, és mind ötet, 's mind az ő-utána-járó leányzókat *fel-ékesítené* és *chínosítaná*. Ki nem akará annak meg-jelenteni az ő népét és hazáját: mert Mardokaeus megparáchotha vala néki, hogy e' dologról tellyefféggel *halgatna*” (Káldi György: Szent Biblia 458 b). Az idézetben ugyanazokon a helyeken találunk hibát, mint a BK.-ben — bár szókészletük lényegesen különbözik —, csak az első főmondat állítmánya helyes itt amazzal szemben, tehát kijelentő módú: *adaték*.

A példák számát szinte korlátlanul növelhetnénk, mindenütt ugyanezt tapasztalnánk.

A latinizmusnak ez a fajtája marad meg legtovább a fordításirodalomban: „Legmakacsabbul tartotta (s tartja még) magát nyelvünkben a felszólító vagy feltételes igemód használata az időhatározó s még inkább a megengedő mondatokban” — írja HORVÁTH JÁNOS (i. m. 264).

A kódexirodalmat, illetőleg az első nyomtatványok korát jóval túlélte ez a pontatlan fordításokból elterjedt igemódcsere, annyira, hogy jellegzetes stílusismertetőjegy vált belőle, olyan eszköz, amelyet költők, írók archaizáló céllal felhasználhatnak.

2. A költészet ősi kifejezőmódja a képszerű ábrázolás, a képes beszéd. Jelképpé válhat egy-egy egész esemény, amelynek leírása burkolt formában valami néven nem nevezhető, személyes mondanivalót takar. Ilyen jelképes értelmű Babits Mihály utolsó nagy alkotása: a Jónás könyve is. A költő célja nyilvánvalóan nem csupán az volt vele, hogy a régen megírt történetet magáért a történet kedvéért írja újra: „A költő, mint annyi elődje, okos szándékkal emel ki az emberiség mesekincséből egy ősi példázatot, amelyet évezredek vágyai, szenvedélyei és tapasztalatai tettek tömörre s csiszoltak fényessé. Nem kell bajlódnia a hős bemutatásával, a történet bonyolításával: az anyag közismert. De éppen ezért összpontosíthatja a maga és olvasója figyelmét arra, ami a szóban forgó tárggyal kapcsolatosan az ő egyéni tapasztalata, amit a személyes élmény hitelével tud hozzáfűzni az örök emberi példázathoz” — írja róla Keresztury Dezső (Babits Mihály válogatott művei I,

LXXXV. 1.). A bibliai történet újraköltött változata tudvalevően politikai mondanivalót is tartalmaz: Jónás a hivatását teljesítő hős jelképe lett, szavai a költő kortársaihoz szóltak egy kritikus történeti korszakban. „Ilyen mondatok rajzolódtak akkor lángbetűkkel a Kor falaira: . . .

De böjt s jámborság néked mint a pélyva,
mert vétkesek közt cinkos aki néma.

Atyafiáért számot ad a testvér:
nincs mód nem menni ahova te küldtél

Harcolj velük, hát, Uram, sujtsd le őket!
Irtsd ki a korcs fajt s gonosz nemzedéket,
mert nem lesz addig igazság, se béke,
míg gőgös Ninive lángja nem csap az égre.”

(i. m. LXXXV—LXXXVI. 1.).

Az aktuálisnak talált történethez azonban hozzáillő nyelvi köntösre is szükség volt. Nem érthetünk egyet BÓKA LÁSZLÓVAL (Az utolsó nagy mű — Jegyzetek Jónás könyvéhez; Babits-Eml. 63), akinek az a véleménye, hogy Babits nem szándékosan választotta meg mondanivalójának nyelvi formáját, szerinte ugyanis: „Nem is lehet tudatos az a biztonság, mely így rálel az egyetlen lehető formára.” Ahogyan nem véletlen a történet kiválasztása, éppúgy bizonyos, hogy megválogatta a költő a kifejezőeszközeit is; a mű nyelve azt bizonyítja, hogy Babits tudatosan alkalmazza az archaikus hatást idéző nyelvi formákat.

Milyen eszközöket tart alkalmasnak erre a célra?

a) Legtermészetesebben a régies szavak, illetőleg szókapcsolatok kínálkoznak. Találunk is ilyeneket a műben, de nem olyan mértékben, mint gondolnánk. A *padlat*, *mimesek*, *mívesek*, *fedélközi ház*, *vall 'bír'*, *üvölt 'kiált'*, *hosszant*, *mivégre*, *mindazonáltal*, *mígnem*, *miféle nemzet szült* régi szónak, kifejezésnek elenyészően kevés a mű terjedelméhez viszonyítva, s kétségtelenül bizarr egyensúlyban van, sőt inkább háttérbe szorul a jóval nagyobb számú kevésbé választékos, sőt nemegyszer pejoratív hangulatú modern szavakkal, kifejezésekkel szemben, mint: *rühelltem*, *bődült*, *leshetett*, *halbűzét*, *rothadástól*, *fricskád*, *büdös* (Jónásra értendő szitkozódó szóként), *okádva*, *hé*, *hó-rukk*, *fittyet hány*, *görcs hajósok*, *fene víz*, *keserves istenedhez*, *csahos szók*, *visszarugott dupla talppal*, *áporodott olaj- s dinnyeszagban*. Ez a kettősség a Jónás könyve stílusának sajátos realizmust, környezetfelidéző erőt kölcsönöz, s egyúttal nem hagyja elfeledni a régi történetnek az író jelenével való kapcsolatát, azt, hogy a költő a maga koráról beszél.

b) Az archaizálás másik lehetősége az alaktan területén érvényesül.

Szótőhasználatában mindössze négy példát találunk rá: *jő*, *elhervadott*, *bölcseje*, *hévség*. Ezek egyikét-másikat a rim diktálta. Ide sorolhatjuk még a ma már nem használt műveltető képzős *bezáróltattál* formát, illetőleg a már kissé szokatlan *nyugodalmat* főnevet s a kiemelő jel nélküli *másod* sorszámnevet.

(A *-ván*, *-vén* képzős igenevet én nem tekintem régies kifejezőeszköznek.)

A hangulatkeltésben nagy szerepe van a régies igeidőknek. Ez a legmegterheltebb archaizáló eszköz. A mű 176 *t*-s múltja mellett 24 elbeszélő múlt fordul elő; összetett múltra is van példa, de mindössze ötször. Ezek között van egy: a *csücsültem vala*, amelyik önmagában is mutatja azt a kétarcúságot, amely a vers nyelvének

egyik oldalon érvényesülő régiességében s a másik oldalon érzékelhető irónikus-realizáló színezetében valósul meg.

Az eddig számba vett archaizáló formákat más költőknél, más témákkal kapcsolatban is megtaláljuk. Van azonban olyan eszköze is Babitsnak, amely jellegzetes biblikus patinát ad verse epikus részeinek: a feltételes módú igealakoknak a maitól eltérő, a dolgozatunk első részében bemutatott szövegrészekre emlékeztető használata.

Kilenc olyan feltételes módú állítmány van a Jónás könyvében, amelyik helyett felszólító vagy kijelentő módú alakot használnánk ma. Ezek az előfordulás sorrendjében a következők.

- (1) Szólt, és fölkele Jónás, hogy *szaladna*,
— — — — — (I. rész)
Kerülvén azért Jáfó kikötőbe
- (2) hajóra szállott, mely *elvinné* őtet,
Tarsis felé,
— — — — — (I. rész)
Az Ur pediglen készített vala
- (3) s elküldte tátott szájjal hogy *benyelné*,
halat s vizet vederszám nyelve mellé
— — — — — (II. rész)
s nem mozdul, mignem messze kénköves
- (4) lángoktól *lenne* lenn az ég veres
- (5) s *hallanék* hogy a föld egyszerre szörnyet
dördül,
— — — — — (III. rész)
Aztán egy reggel, hajnaltájra, szerzett
- (6) a nagy Uristen egy kicsinyke férget,
- (7) mely a töknek tövét *megrágta volna*
- (8) és tette hogy indája *lekonyulna*,
- (9) levele megpörögve *kunkorodna*.
— — — — — (IV. rész)

Az első és harmadik feltételes módú ige célhatározó mellékmondat állítmánya-ként, felszólító módú igealak helyett áll. A második jelzői mellékmondat állítmánya, kijelentő mód volna a természetes helyette. A negyedik és ötödik ige egymással mellérendelt viszonyban álló időhatározó mellékmondatban áll, itt ugyancsak kijelentő módot használnánk. A hatodik feltételes módú igealak ismét jelzői mellékmondatban szerepel, kijelentő módú ige helyett. A hetedik, nyolcadik és kilencedik vizsgált szavunk egymásnak mellérendelt tárgyi mellékmondatok kijelentő módot kívánó állítmánya.

Bizonyos, hogy Babits, a „poeta doctus”, a magyar—latin szakos tanár, a tökéletes műfordító, aki az Amor Sanctus-ban véletlenül sem véti el az igemódok használatát, föltétlenül tudatosan választotta az idézett igealakokat a Jónás könyvében. Nem az volt fontos a számára, hogy jól vagy rosszul fordították-e kódexeink meg első nyomtatott könyveink szerzői az előttük fekvő latin szöveget, hanem az,

hogyan fordítási hibából született nyelvi jellegzetességüket idézve fölkelte az elmondott történet eredeti stílushangulatát, úgy azonban, hogy a mondanivaló aktuális volta minden olvasó számára érthető legyen.

Emlékezetében így rögződött a régies nyelv, amelynek egy-egy sora szinte ugyanúgy található forrásában, a Jónás történetét leíró ószövetségi könyv magyar fordításai-ban, mint nála. Érdekes Babits szövegének néhány jellemző mondatát összevetni a legfontosabbakkal.

A BK.-ben ezt olvashatjuk: „Es felkele Ionas hog ɛlfutna Tarfifba vrnac orcaiatol” (BK. 240); „Es alkota [vr] vr igɛ nag halat hog ɛlnɛlne Ionaft” (BK. 242); „Es alkota vr iftɛn borofiant ɥ felnɛue Ionaftnac fɛierɛ hog volna arnec ɔ fɛien... ɥ ɔrɔɔ Ionas a borofitanon nag ɔrɔmɛl” (BK. 244).

Szenczi Molnár Albertnél ezt találjuk (Károli második kiadásában): „Es felkele Jónas hogy szaladna Tharfisba az UR elött” (Jónás I, 3); „Készített vala pedig az UR egy nagy halat hogy bényelné Jonaft” (Jónás II, 1); „Mert készített vala az UR Iften egy tőköt hogy felmenne az, az Jonas haylékára, hogy árnyekot tartana az Jonas fejénec... es örűle Jonas az tőknek felötté igen” (Jónás IV, 6).

Komáromi Csipkés György szövegében a következőképpen fordulnak elő az iménti szövegrészek: „És fel-kele Jónás, hogy szaladna Tharfisba a' Jehova elöl”; „Készített vala pedig a' Jehova egy nagy halat a' Jónás bényelésére”; „És készíté a' Jehova Iften egy tőköt, és fel-méne a' Jónás felibe, hogy lenne árnyék az ő fején... és örűle Jónás a' tőkön nagy örömmel”.

Káldi György így fordítja ezeket a helyeket: „És fel-kele Jónas, hogy Tarfisba futna a zUr színe elött”; „ES az Úr-Iften egy borostyán-fát készíté, és fel-nevelkedék a Jónas feje-főlött, hogy árnyék lenne az ő feje főlött... és örűle Jónas a' borostyán-fának, nagy örömmel”.

E néhány kiemelt kifejezés összehasonlítása Babits megfelelő soraival igazolja állításunkat:

... és fölkele Jónás, hogy szaladna

(I. rész)

Az Ur pediglen készített vala
Jónásnak egy hatalmas cethalat

(II. rész)

Tudnivaló pedig itt hogy kimenne
a városból Jónás, ül vala szembe,
a város ellenébe napkeletnek,
árnyékban, mert egy nagylevelű tőknek
indái ott fölfutva egy kiszáradt
hősegtől sujtott fára olyan árnyat
tartottak, ernyőt eltikkadt fejére,
hogy azalól leshetett Ninivére
fátylában a nagy fények fonta ködnek.
S örűle Jónás módfelett a tőknek.

(IV. rész)

Babits kifejezései Károli—Szenczi szövegéhez állnak legközelebb, és Kálditól esnek legtávolabb. A pontos egyezéseken kívül a *tök* szó bizonyítja ezt elsősorban. A latin szövegben ugyanis *hedera* 'borostyán' van a megfelelő helyen. A helyes fordítást a BK., illetőleg Káldi adja.

Feltűnő, hogy a drámai részek, amilyen például a hajókormányos és Jónás dialógusa, Jónás vízbedobása vagy menekülése Ninivéből, egyáltalán nem tartalmaznak régies stílushatást keltő nyelvi eszközt. Így a szinte szó szerint idézett bibliai mondatok mintegy keretbe foglalják a modern szövegrészeket.

Babits kereste, s megtalálta mondanivalójához a legtökéletesebb formát. Nála a hiba nem hiba többé, hanem rászabott köntöse a mélyértelmű költői mondanivalónak: szavai „hibátlan hadsorba állván” közvetítik a költő őszinte humánusát.

AUS ÜBERSETZUNGSFEHLERN ENTSTANDENE ARCHAISTISCHE STILMITTEL

Von

Frau M. VELCSOV

Im ersten Teil seiner Abhandlung stellt der Autor dar, dass die Konditionalformen in den ungarischen Kodexen und Bibelübersetzungen darum so häufig sind, weil die Übersetzer der lateinischen Texte die in Konjunktivform stehenden Prädikate der Nebensätze so übersetzt hatten, als ob diese in Hauptsätzen stünden. Dieser aus Übersetzungsfehlern stammende Moduswechsel wurde bei den späteren Dichtern und Schriftstellern ein bewusst angewandtes archaisches Stilmittel.

Im zweiten Teil der Abhandlung werden die im „Jonas-Buch“ von Babits anzutreffenden, so entstandenen archaischen Mittel aufgezeigt.